

**BİTLİS'TE GELENEKSEL AYAKKABICILIK: “HARİK” ve SON USTA
HAYDAR YILMAZ**

*TRADITIONAL SHOE-MAKING IN BİTLİS: “HARİK” AND THE LAST MASTER
HAYDAR YILMAZ*

Sultan SÖKMEN* Zeynep BALKANAL**

*Geliş Tarihi: 07.03.2018
(Received)*

*Kabul Tarihi: 17.04.2018
(Accepted)*

ÖZ: El sanatları bir toplumun yaşam tarzını ve kültürünü yansıtan öğelerdir. Bu öğelerden bir tanesi de geleneksel ayakkabıcılıktır. Ayakkabı dış çevreden ayağı koruyan aynı zamanda giyimi tamamlayan bir unsurdur. Geçmişten günümüze Anadolu’da birçok ilde ayakkabıcılık önemli bir el sanatı dalı olmuş, bazı yörelerimiz geleneksel ayakkabısıyla ünlenmiştir. Geleneksel ayakkabıcılığın Bitlis’teki adı hariktir. Bu çalışmada, Bitlis’te unutulmaya yüz tutmuş bir gelenek olan harik yapımını ve günümüzdeki durumunu incelemek amaçlanmıştır. Bitlis’in yöresel ayakkabısı olarak nitelendirilen hariğin yapım aşamaları, yapımında kullanılan araç-gereçler ve günümüzdeki durumu hakkında elde edilen bilgiler fotoğraflarla desteklenerek açıklanmıştır. Tabanı kendir ipinden, üstü ise keçi kılı ya da koyunyünü ipliklerden örülerek yapılan harik, yaz aylarında ayağı serin tutması, romatizmal hastalıklara ve ayak mantarına iyi gelmesiyle tanınmaktadır. Harik, tamamen elde yapılmakta olup, bir çifti 4-5 günde tamamlanmakta ve günümüzde 300 TL.’ye satılmaktadır. Üretim aşaması zahmetli ve zaman almasından dolayı fiyatı yüksek olduğundan günümüzde pek rağbet görmemektedir. Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü bünyesinde çalışmalarına devam eden Haydar Yılmaz Bitlis’te yaşayan son harik ustasıdır. Mesleği devam ettirecek başka bireyler bulunamaz ve yeterince destek verilmezse, harik yapımını yakın bir gelecekte unutulmuş el sanatları arasına girmekten kurtulamayacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Bitlis, geleneksel ayakkabıcılık, harik, harik yapımını, Bitlis hariği.*

ABSTRACT: Handicrafts reflects the life style and culture of a society. Shoe-making is one of these unique aspects . Shoe is not only covers the foot for protecting while doing various activities but also an wearing completes the modern style. Since past to present Shoe-making has been one of the most important handicrafts in many Anatolian cities besides some of them is famous for its traditional shoes. The name of the traditional shoe making is Harik. In this work it is aimed to study how to make Harik and its present day, a

* Dr. Öğr. Üyesi, Sultan SÖKMEN, Afyon Kocatepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, sultan.sokmen@hotmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Zeynep BALKANAL, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, zbalkanal@gmail.com

tradition which sinking into oblivion. The making of Harik, the traditional shoe of Bitlis, is explained step by step with the help of photographs. Harik made of hemp cord base and covers the the foot with woven goat hair and it is generally famous for its cooling the foot in summer and good for reumatizmal diseases. Totally hand made, Harik is completed in 4 or 5 days and sold about 300TL for one. Since it is expensive because of much laboured and time consuming it is popular today. Haydar Yılmaz is the last Harik master working under the Bitlis Provincial Directorate of Culture and Tourism. If it is not found anyone to carry and support this handicraft Harik as an art it will be forgotten soon.

Key Words: *Bitlis, Traditional Shoe making, Harik, Harik making, Harik of Bitlis*

1. GİRİŞ

Giyim insanlık tarihi kadar eskidir. İlk çağlardan beri insanların en temel ihtiyaçları arasında bulunan giysiler yaşanan coğrafyaya, iklim özelliklerine ve kültürel yapıya göre çeşitlilik göstermiştir. Geleneksel giysilerimiz her zaman Anadolu insanının hayatını ve dünya görüşünü yansıtır nitelikte olmuş ve bu doğrultuda biçimlenmiştir. Böylece, Türk giyimi alabildiğince zenginleşerek her bölgede kendine has giyinme biçimleri, yani giyim kültürü oluşmuştur (Kartal ve Ölmez, 2014: 26). Giysinin tamamlayıcı parçası olan ayakkabıların günümüzdeki şeklini alıncaya kadar birçok aşamadan geçtiği aşikârdır. Ayakkabı konusunda yapılan araştırmalar incelendiğinde, insanlar yaşadıkları toplumun kültürel durumuna göre potin, iskarpin, çizme, bot, pabuç, edik, fotin, mest, sandal, terlik, tomak, yemeni, çarık, harik vb. isimler alan ayakkabılar üretmiş ve kullanmışlardır. Koçu (1996), Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü adlı eserinde, “ayakkabı geçmişte; başmak, cermuk, tomak, edik, çedik, çapula, filar, fotin, Galata yemenisi, kaloş, kamerçin, katır, mest, mercan terlik, merkup, nalın, takunya, pabuç, postal, patik, pantufla, sandal, yemeni, kundura ve iskarpin olarak bilinmektedir” şeklinde ayakkabıya verilen isimleri sıralamıştır (Koçu, 1996: 20).

İlk çağlardan günümüze kadar her medeniyet farklı farklı hammaddelerden ayakkabı yaparak kullanmıştır. Farklı kaynaklar incelendiğinde, Pers ve Hintlilerin ahşaptan topuzlu sandalet, Japonların yüksekliği 2 inç ile 6 inç arasında değişen tahta tabanlı sandalet, İspanyolların ipten yapılmış sandalet, Slavların keçeden yapılmış sandalet (İmre, 2016: 194), Eski Mısırlıların papirüs ve deriden yapılmış sandalet (Dönmez, 2017: 18), Hun, Göktürk, Uygur ve Anadolu Selçukluların keçeden yapılmış çizme (Somçağ ve Akçakale, 2016: 217), Tatarların ıhlamur kabuğundan elde edilen ipten örülmüş ayakkabı (Çetin, 2008: 78), Osmanlıların atlas, kadife kumaş ve deriden yapılmış ayakkabı (Kuru ve Paksoy, 2008: 824) yapıp kullandıkları görülmektedir.

Ayakkabı, ilk çağlarda doğa ve iklim koşullarından korunma amacıyla hayvan derileri, ağaç kabukları ve yaprak gibi malzemelerin kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Ayakkabı yapımının ilk olarak nerede başladığına dair kesin bir bilgi

yoktur. Yazılı kaynaklara göre ayakkabı yapımına öncelikle Mısır'da sonra da Mezopotamya ve Anadolu'da başladığı görülmektedir. İlk çağlardan beri var olan deri kültürü ve onunla birlikte ortaya çıkan ayakkabıların en eski örnekleri, mağara duvarlarındaki resimlerde, kabartmalarda ve heykellerde görülmektedir (Kayabaşı ve Özdemir, 2004: 39). İlk ayakkabılara örnek olarak, 1938 yılında Amerika Birleşik Devletlerinde Fort Rock Mağarası'nda bulunan yavşan otunun liflerinden yapılmış sandalet gösterilmektedir. 10.500 yıllık ayakkabı Oregon Üniversitesi Doğa Kültür ve Tarih Müzesi'nde sergilenmektedir (Somçağ ve Akçakale 2016: 213).

Başka bir kaynağa göre ise ayakkabıya ait ilk bulgulara Avrupa ülkelerindeki mağara resimlerinde rastlanır. "M.Ö. 12000–15000 yıllarında İspanya'nın doğusundaki paleolitik mağara resimlerinde erkeklerin deri, kadınların kürk çizmeler giydikleri görülür" (Kastan, 2007: 13). Türkoğlu (2002), "Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam" adlı eserinde "*sandal biçimli ayakkabılar, geç Hitit döneminde görülür. Bunların günümüzde Doğu Anadolu bölgesinde giyilen ve altı kendirden, üstü yün örgü olarak yapılmış olan "harik" denilen ayak giysilerine benzemeleri dikkat çekicidir*" ifadesiyle hariğin Hitit döneminde giyilen ayakkabı formuna benzediğine dikkat çekmiştir (Türkoğlu, 2002: 32).

Osmanlı'ya ait eski belgelerde ayakkabı ve ayakkabıcı gibi kelimelere rastlanmaz ancak, "Babuçu (babuçi)", "başmakçı", "dikiçi", ve "haffaf" gibi kelimelere rastlanılmaktadır. Türk kültüründe ayakkabıda renk kullanımı da bazı kurallara bağlanmıştır. Çıkarılan fermanla insanların yaş, görev ve sosyal düzeylerine göre ayakkabının rengi belirlenmiştir (Kuru ve Paksoy, 2008: 823). Osmanlı'da ayakkabılar biçimlerine göre başmak, çizme, edik gibi isimler alırken boylarına göre de büyükten küçüğe battal, ulu ayak, ulu orta, orta ayak, kiçi ayak ve zenane şeklinde sıralanıyordu. Renkler ise kırmızı, gülnari, erguvani, bulgari ve limoni gibi isimler almıştır (Kayabaşı ve Özdemir, 2004: 40).

Osmanlı'da yüzleri atlas ve kadife kumaşlardan yapılmış, üzerleri sırma ile işlenmiş terlik ve hafif ayakkabılar ev içinde, deri ayakkabılar ve süslenmiş çizmeler de dışarıda giyilirdi. Osmanlı döneminde üretilen ayakkabılar yapıldıkları malzemeye, biçimlerine ve kullanıldıkları yerlere göre isimlendirilirdi. Başlıca ayakkabı çeşitleri; başmak, cicime, çapula, çizme, yarım çizme, pabuç, kundura, edik, çedik, fotin, galoş, mest, kalçın, merkub, sandal, nalın, tomak, terlik ve yemeni idi. Genellikle ökçesiz ya da alçak ökçeli, yumuşak deriden yapılmış rahat ayakkabılar tercih edilirdi (Kuru ve Paksoy, 2008: 824).

Osmanlı Devleti'nde halkın giydiği ayakkabılar 19. yüzyıla kadar yöresel ustalar eliyle şekillenirken, batıda başlayan sanayi devrimi ile birlikte, fabrikasyon üretimi etkinliğini artırmıştır. Ayakkabı da ucuzlayan sanayi ürünleri arasına katılmış, hızla Anadolu pazarlarında yerini almıştır. Bu durum el yapımı ayakkabıların üretiminin azalmasına ve zamanla ortadan kalkmasına yol açmıştır.

Bugün birçoğunu yalnızca isim olarak bildiğimiz çarık, yemeni, çedik, mest, başmak vb. gibi ayakkabılar yerlerini iskarpin, kundura, terlik, sandal, bot, mokason, espadril, sabo, kets vb. gibi yeni biçim ve isimli ayakkabalara bırakmıştır (Kırtunç, 1989: 69).

Yapılan araştırmalardan anlaşılacağı üzere el yapımı ayakkabılar eski önemini yitirmiş ve daha çok turistik veya folklor giyim kuşamında kullanılmak üzere üretilmektedir. Teknoloji ve makineleşme el yapımı ayakkabı üreticiliğini olumsuz yönde etkilemiştir. Bitlis yöresine has ve kaynak kişilerden edinilen bilgilere göre 600 yıllık bir geçmişi olduğu söylenen ve yörede “harik” adı verilen el sanatı ürünü ayakkabı, yapımında kullanılan araç-gereçler, yapım tekniği, renk, desen ve kompozisyon özellikleri açısından incelenmiş ve araştırma konusu olarak tespit edilmiştir. Bu çalışmada, Bitlis’te unutulmaya yüz tutmuş bir gelenek olan harik yapımıcılığı ve günümüzdeki durumu, son harik ustası Haydar Yılmaz’ın verdiği bilgiler ışığında incelenmiştir.

Ayağı serin tuttuğu için genellikle yaz aylarında tercih edilen hariği Serdar (2000) şu şekilde tarif etmiştir. “Üstü keçi kılından örülmüş, altı ise kendir ipinden örülen bir ayakkabıdır” (Serdar, 2000: 97). Savaş (2005) “Harik’a Zanaat” adlı gazete yazısında harik için “Üzeri koyunyünü ile kaplı, keçi kılı ve kendirden yapılmış uzaktan sanki hasırdan, süs için yapılmış izlenimini uyandıran bir çeşit ayakkabı ve patik karışımı olan ayakkabıdır” (Savaş, 2005), Akalın ve diğerleri (1993) Ayakkabıcılık Terimleri Sözlüğü’nde “Kendirden yapılan bir çeşit ayakkabı. Kendir dışında keçi kılı veya koyunyünü de kullanılmaktadır”, (Akalın vd. 1993: 79), (Çelik, 2010) “Anadolu’nun Geleneksel Ayakkabı Formlarından Günümüz Tasarım Anlayışına Ayakkabı Kültürü” adlı tez çalışmasında, “Bitlis’te yapılan, yüzü koyunyünü, keçi kılı ve tabanı kendirden yapılan patik benzeri bir ayakkabıdır. Harik yapıldığı malzemeden dolayı evlerde kullanılmıştır. Günümüzde Bitlis’te sadece yaşlılar tarafından giyilmekte ve folklor amaçlı kullanılmaktadır” (Çelik, 2010: 70) ifadeleri ile hariği tanımlamışlardır.

Günümüzde ekonomik açıdan makineleşme ve teknolojinin hızla ilerlemesi gibi nedenlerden dolayı çok gelir getirmediği için bazı el sanatları kaybolmuş, bazıları ise kaybolmaya yüz tutmuştur. El sanatlarına gereken önemin verilmemesi ve yeterince sahip çıkılmaması gibi nedenler de buna ek olarak sayılabilir. Türk kültürünün en önemli belgelerinden olan el sanatlarımızı gelecek nesillere canlı örnekler olarak aktarabilmek, yozlaşmasının önüne geçerek sürdürülebilirliğini sağlamak ve bu ürünlerin yaşatılması ve unutulmaması için gereken desteği vermek önem arz etmektedir.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Çalışmanın materyalini basılı ve online literatür ile Bitlis ilinde harik üretimi yapan Haydar Yılmaz’ın ürettiği ürünler, üretimde kullandığı araç ve gereçler oluşturmaktadır. Araştırmamızda, alan araştırması yöntemlerinden yüz yüze

görüşme ve gözleme dayalı araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Araştırma kapsamında harik ustası Haydar Yılmaz'ın atölyesine gidilerek konu ile ilgili görüşmeler yapılmış, ürünün yapım aşamaları fotoğraflarla belgelenmiştir. Elde edilen veriler ışığında araştırma tamamlanmıştır.

3. BULGULAR

3.1. Harik ve Çeşitleri

Harik, Bitlis'e has tamamen el işi olan, yörenin geçmiş yıllarda yaygın olarak kullandığı bir ayakkabı türüdür. Doğal olması, ayakta romatizmal rahatsızlıklara iyi gelmesi, yaz aylarında ayağı serin tutması, taşlı arazide yürümeyi kolaylaştırması gibi nedenlerle geçmiş yıllarda halkın tercih ettiği bu el sanatı, günümüzde daha çok folklor ekiplerince giyilmekte ya da hediyelik olarak kullanılmaktadır. Harik aynı zamanda ev içerisinde ve turistik yerlerde de giyilebilmektedir (Balcı, 2007: 166). Harik romatizmal hastalıkların yanı sıra ayağında mantar oluşan hastalar tarafından da tercih edilmektedir (K1).

Anadolu'da ayakkabıcılığının hammaddesi genellikle deri olurken Bitlis'in geleneksel ayakkabısı olan hariğin ana hammaddeleri kendir, keçi kılı ve yün ipliktir. Harik, 'üst örgü' ve 'alt taban' olmak üzere iki ana parçanın birbirine dikilmesiyle oluşmaktadır. Üst örgü keçi kılı ya da koyunyününden elde edilen ipliklerden çorap tarzında beş şiş örgüyle örülür. Alt taban ise kendirden örülür. Daha sonra bu parçalar dikilerek birleştirilir. Topuk kısmının biraz üstüne de hariğin ayağa daha sağlam oturması ve ayaktan çıkmaması için bağcık dikilir. İsteğe göre orlon ipliklerle de desen yapılabilir. Ancak hariğin orijinali ve kabul göreni desensiz olanıdır. Orlon iplik kullanımı ürünü orijinallikten uzaklaştırmaktadır. Haydar ustaya göre; 600 yıllık geçmişiyle Bitlis yöresine özgü olup başka bir bölgede görülmeyen bu el sanatının yapımı özel beceri istemektedir. Kendir iplik yapımı ve tabanın çuvaldız ile gergin bir şekilde örülmesi oldukça zordur. Bir çift harik için 2500-3000 çift yönlü dikiş gerekir. Kendir çok toz oluşturduğu için çalışma anında solunum yollarında rahatsızlık oluşabilmektedir. Ayrıca çuvaldız ile çok fazla sayıda gergin dikiş yapıldığı için elde tahriş, yaralanma ve kesilmeler olmaktadır. Bir çift harik en az 4-5 günde tamamlanabilmektedir (Fotoğraf 1) (K1). Bir kaynakta Urartu zanaatkârlarının ayakkabı üretiminde yün, kumaş ve deriyi kullandıkları, ayakkabıların altının deri, üstünün ise örme olduğu belirtilmiştir (Gökce, 2016: 428-431). Bu bağlamda Bitlis yöresinde yapılan hariğin Urartular döneminde yapılan ayakkabıyla kısmi benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Fotoğraf 1. Harik Çeşitleri

Harik, Hizan Tiplemesi ve Mutki Tiplemesi olarak iki farklı türde karşımıza çıkar. Mutki hariğinin üzeri keçi kılından, altı ise kendirden örülen bir yapısı vardır. Hizan hariğinin ise tabanı yine kendirden örülürken, üzeri yünden örülmektedir. Bu iki tipten en önemli farkı yanlardaki dikişlerin farklı olmasıdır (Salman, 2006: 337). Mutki hariği daha kalın iplikle, hizan hariği ise daha ince iplik ile dikilir (K1). Haydar usta, gerçek hariğin Mutki hariği olduğunu ancak Hizan hariğinin göze daha hoş görüldüğünü belirtmektedir. Modern ayakkabıların çıkmasıyla birlikte fonksiyonelliğini kaybeden hariğin pazar sorununu aşmak için hediye ve süs amaçlı minyatür harikler de üretilmiştir. Fotoğraf 1a'da Mutki hariği, Fotoğraf 1c ve 1d'de Hizan hariği, Fotoğraf 1b'de ise hediye ve süs için yapılan minyatür harikler görülmektedir.

3.2. Harik Yapımında Kullanılan Araç ve Gereçler

Harik yapımında çok sayıda araç gereç kullanılır. Bu araç ve gereçler; el makinesi denilen kirman benzeri bir alet, tahta kalıp, çuvaldız, yorgan iğnesi, örgü şişleri, leğen, makas, kendir elyafı ve kendir elyafından yapılmış iplik, keçi kılı ve koyunyününden yapılmış iplikler, orlon iplik, pamuk iplik ve astar bezidir.

El makinesi ile elyaf halde ayrılmış olan kendir eğrilerek iplik yapılır. Hariğin tabanının yapılabilmesi içinde tahta kalıplar kullanılır. Bunun için tahta kalıp, içinde sıcak su bulunan bir leğen içine koyulur. Tahta kalıbın içine de elyaf halde bulunan kendir ve keçi kılı doldurulur. Tahta kalıbın içine doldurulan kendir ve keçi kılı sabun ve sıcak su ile ovularak keçeleştirilir. Çuvaldız ile tabanın bezlendirme dikişi, iç dikiş ve yan dikişleri yapılır. Bezlendirme dikişinde pamuk iplik, iç dikiş ve yan dikişlerde kendir ipliği kullanılır. Yorgan iğnesi ile de bağcık dikimi ve desen işlemesi yapılır. Hariğin üst örgüsü de çorap örgü şişleriyle örülmektedir. Mutki hariğinde keçi kılı iplik, Hizan hariğinde ise koyunyünü iplik kullanılır. Üst örgünün üzerine desen işlenmesinde de orlon veya yün iplik kullanılmaktadır.

3.3. Harik Yapım Aşamaları

3.3.1. Ek Ayrımı

Ek ayrımı; kendiri ayıklayarak ekler halinde ayırmaktır. Ham haldeki kendir bağının düğümü çözüldükten sonra kendir silkelenerek gevşetilir ve içindeki yabancı maddeler ile tozların dışarı atımı sağlanır. Daha sonra yapılacak dikişe uygun gelecek şekilde belli tutamlarda tek tek ayrılarak, yerden yüksek bir şekildeki şerit üzerine yan yana sıralanır. Hariğin yan dikiş ipliği iç dikiş ipliğine nazaran biraz daha kalın olur. Bu yüzden yan dikiş ipliği için ayrılan tutamlardaki kendir sayısı daha fazla olur. Ayırma işlemi yapılırken kendirin içindeki yabancı maddeler de ayıklanır. Fotoğraf 2’de ek ayrımı yapan kursiyerler görülmektedir.

Fotoğraf 2. *Ek Ayrımı (Haydar Yılmaz Arşivinden, 2018)*

3.3.2. İplik Yapımı

Şerit üzerine belli kalınlıkta ve düzenli bir şekilde sıralanan kendir ekleri, el makinesi denilen kirman benzeri bir aletle eğrilir. İpliğe başlanırken ve bitirilirken ipliğin iğneden geçebilmesi için kendirin en ince yerinden çevirme işlemini yapmak gerekmektedir. İlk ekten sonra uzama işlemi tamamlanana kadar kendir ekleri inceldikçe yeni kendir ekleri eklenir. Kendir bağının uzunluğuna göre 8 ila 17 arasında ek kullanılarak eğrilen iplik uzadıkça el makinesi üzerine sarılır ve bu şekilde yaklaşık olarak 6-7 metre uzatılır. 6-7 metre uzatılan tek katlı iplik son işlem olarak ikiye katlanarak uzatılır ve el ile bükülerek iplik yapımı tamamlanır. Fotoğraf 3'te el makinesi ile kendir ipliği yapımı, Fotoğraf 4'te hazırlanan kendir iplikleri görülmektedir.

Fotoğraf 3. *İplik Yapımı*

Fotoğraf 4. *Kendir İpliği*

3.3.3. Kalıp ile Taban Yapımı

Bu aşamada hariğin taban kısmı kalıplar yardımıyla oluşturulur. Ayak tabanı şeklindeki tahta kalıp içinde sıcak su bulunan bir leğenin içine koyulur. Ardından tel tel ayrılan kendir elyafı ve keçi kılı sıcak suda ıslatılarak tahta kalıbın içine azar azar doldurulur. Kendir elyafı ve keçi kılı kalıbın içine yerleştirilirken sabun ile keçeleşinceye kadar ovulur. Bu işlem tabanın çift yönüne de uygulanır. Keçeleşen ve şekil alan taban tahta kalıplar içerisinde çıkarılır, suyu süzülerek kurutulmaya bırakılır. Taban yaz aylarında güneşte, kış aylarında ise ısıtıcı kullanılarak kurutulur. Kurutma işlemi yapılırken tabanın her iki yönünü belli kuruluğa geldikçe 3-5 kez çevirmek gerekir. Nemli bir kalıba dikim işleminin yapılması oldukça zor olduğu için kalıbın her iki yönünün tamamıyla kurumasına özen gösterilir. Fotoğraf 5 ve Fotoğraf 6’da kalıp ile taban yapımı görülmektedir.

Fotoğraf 5. Taban Yapımı
(Haydar Yılmaz Arşivinden, 2018)

Fotoğraf 6. Taban Yapımı
(Haydar Yılmaz Arşivinden, 2018)

3.3.4. Taban Bezlendirme (Astarlama)

Taban bezlendirme bir nevi astarlama işidir. Kurutulan tabanlar astar bez üzerine bırakıldıktan sonra çevresinde yaklaşık 1 cm fazlalık payı bırakılarak bez çizilir. Daha sonra astar bez çizilen yerden çift kat olacak şekilde kesilir. Kesilen astar bezler tabanın çift yönüne bırakılarak önce baş ve topuk kısımları, sonra yan kısımları yarımşar cm aralık bırakılarak tüm etrafı dönülecek şekilde pamuk iplik ile dikilir. Son olarak tabanın iç kısmı ikişer cm. aralıklarla üç sıra halinde dikilerek taban tamamlanır. Fotoğraf 7’de taban bezlendirme çalışması, Fotoğraf 8’de ise bezlendirilen tabanlar görülmektedir.

Fotoğraf 7. Taban Bezlendirme
(Haydar Yılmaz Arşivinden, 2018)

Fotoğraf 8. Bezlenen Tabanlar
(Haydar Yılmaz Arşivinden, 2018)

3.3.5. Taban Dikişi

Bu aşamada tabanın iç kısmı ve çevresi sık bir şekilde kendir ipliği ile dikilir. Taban dikişi iç dikiş ve yan dikiş olmak üzere iki aşamadan oluşur. İç dikiş, tabanın orta kısmı tamamen dolacak şekilde kendir iplik ile dikilmesidir. Dikiş için çuvaldız iğne kullanılır. İç dikiş, kalıbın topuk kısmından 5 cm içeriden başlanılarak baş kısmın 5 cm içerisine kadar çift yönlü olarak dikilir. Her bir dikiş boyunun 1 cm'yi geçmemesine ve son derece gergin olmasına dikkat edilir. İç dikişi bitirilen her iki tek tabanın kenar fazlalıkları birbirlerine eşit olacak şekilde kesilir. Yan dikiş iki aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada tabanın alt kısmından başlanılarak üste doğru çapraz dikiş atılır. İkinci aşamada ise çapraz dikişin arasından düz dikiş atılır. Bu şekilde tabanın tüm çevresi dikilir. Dikim işlemi çuvaldız iğne ve kendir iplik ile yapılmaktadır. Yan dikiş yapılırken her iki tek tabanın birbirine olan uyumu çok önemlidir ve defalarca ölçüm yapılarak yan dikiş tamamlanır. Fotoğraf 9'da iç dikiş yapımı, Fotoğraf 10'da ise iç ve dış dikişi tamamlanmış taban görülmektedir.

Fotoğraf 9. İç Dikiş
(Haydar Yılmaz Arşivinden, 2018)

Fotoğraf 10. Dikişleri Yapılmış Taban
(Haydar Yılmaz Arşivinden, 2018)

3.3.6. Üst Örgünün Hazırlanması, Dikilmesi ve Süslenmesi

Taban hazırlandıktan sonra, tabanın üst örgüsünün hazırlanması gerekmektedir. Üst örgü, tamamlanan tabana uygun ölçüde, keçi kılı ya da koyunyününden yapılmış iplik ile beş şiş tekniğinde patik veya çorap şeklinde desensiz olarak örülür. Mutki hariğinin üst örgüsü keçi kılı gibi sert bir iplikten yapıldığı için 3-4 günde tamamlanabilmektedir. Hizan hariğinin üst örgüsü ise koyunyününden yapılmış iplikle örüldüğü için bu süre daha kısa olabilmektedir. Üst örgü tamamlandıktan sonra tabana ilente dikişiyle dikilir. İlente dikişi, normal dikiş atılmadan önce pamuk iplik ve yorgan iğnesiyle atılan geçici dikiştir. Taban ve üst örgü ilente dikişiyle birbirine tutturulduktan sonra iç kısımdan tüm çevre dönülecek şekilde kendir ipliğiyle dikiş atılır. Daha sonra dış kısımdan tüm çevre dönülecek şekilde daha sıkı bir dikiş daha atılır. Dikişler iç kısımdan 2 cm, dış kısımdan 0,5 mm aralıklı olacak şekilde dikilir. Üst örgüler tabana dikildikten sonra ilente dikişleri sökülür. Fotoğraf 11’de üst örgü dikimi görülmektedir.

Taban ile üst örgüsü birleştirilince harik büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bu aşamadan sonra harik isteğe göre desen ile süslenir. Hariğin üst örgü bölümünün ön (burun) ve yan (ağız) kısımlarına genellikle mat renkli (kahverengi, bordo, koyu yeşil v.s.) yün iplikler ve yorgan iğnesi kullanılarak yöresel desenler işlenir. İşlenen desenler genellikle baklava desenidir. Süsleme işlemi taban dikişinden önce de

yapılabilmektedir. Hariğin ayağa daha sağlam tutunabilmesi için hariğe bağcık da bağlanmaktadır. Üst örgü yapılırken kullanılan keçi kılı iplik ve yöresel nakışlar dikilirken kullanılan yün iplikler yaklaşık 1 m uzunluğunda kesilir. Kesilen bu iplikler ikiye katlanarak saç örgüsü veya çift örgü gibi örgü teknikleri ile örülerek bağcıklar hazırlanır. Hazırlanan bağcıkların uç kısımlarına püsküllendirme yapıldıktan sonra püsküller birbirine denk gelecek şekilde ikiye katlanarak üst örgünün topuk kısmına yün iplikle yorgan iğnesi kullanılarak dikilir. Fotoğraf 12’de hazırlanmış bağcık ve bağcık dikilen harik görülmektedir.

Fotoğraf 11. Üst Örgü Dikimi
(Haydar Yılmaz Arşivinden, 2018)

Fotoğraf 12. Bağcık Dikilen Harik
(Haydar Yılmaz Arşivinden, 2018)

3.3.7. Ürün Kalıplama

Tüm işlemleri tamamlanan hariklerin üst örgü bölümünün iç kısımları kâğıt, astar bez veya kendir doldurularak kalıplanır ve su ile iyice ıslatılır. Su ile ıslatılmasının sebebi kendir ve keçi kılının su ile teması ile şişme yapıp en düzenli şekilde kalıba girmesidir. En az üç gün kurutulmaya bırakılan harikler en uygun şekli aldıktan sonra artık kullanıma hazırdır. Fotoğraf 13’te içine kâğıt doldurularak kalıplanmış harikler görülmektedir.

Fotoğraf 13. Ürün Kalıplama (Haydar Yılmaz Arşivinden, 2018)

4. SON HARİK USTASI HAYDAR YILMAZ VE HARİĞİN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

1981 Bitlis doğumlu olan Haydar Yılmaz günümüzde Bitlis'te yaşayan son harik ustasıdır (Fotoğraf 14). Haydar usta, bu sanatı 1997 yılında katıldığı bir harik kursuyla öğrenmiş, 1998 yılından beri bu sanatı yaşatmaya devam etmekte olup Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Binasında kendisine sağlanan küçük bir atölyede faaliyetini sürdürmektedir. Çocukluğunda geçirmiş olduğu bir ev kazası sonucu el ve ayaklarından bir miktar engelli olan usta, engeline rağmen yılmayarak çok zor bir iş olan bu mesleği 20 yıldır yaşatmıştır. Haydar Usta, yılda 2,5 ay düzenlenen harik kursunda kursiyerlere harik yapımını öğretmektedir. Usta, kendisinden başka harik yapımını tam olarak bilen başka birinin olmadığını, günümüzde kısa sürelerle verilen harik kurslarında da mesleğin yeterince öğrenilemediğini, öğrenenlerin de işin zorluğundan dolayı mesleği bıraktığını söylemektedir.

Fotoğraf 14. Bitlis'te yaşayan son harik ustası Haydar Yılmaz
(Haydar Yılmaz Arşivinden, 2018)

Yaptığı sanatın hammaddesini bulma konusunda sıkıntılar yaşadığını belirten Haydar usta, keçi kılından yapılmış ipliği Aydın'dan getirttiklerini, ürettikleri ürünler için de pazar bulma sıkıntısından dolayı sanata yönelenlerin sürekliliğinin olmadığını söylemektedir. Üretilen ürünlerin %90'ını halk oyunları ekipleri satın almakta olup bunun dışında yeterince sipariş alamadığını belirten usta, geçim sıkıntısı nedeniyle bu mesleği sürdürmekte zorlanmaktadır. Hiçbir aşamasında makine kullanılmadan üretilen ve günümüzde 300 TL'ye satılan bir çift hariğin fiyatı kullanıcılara yüksek gelmektedir. Ancak bir çift hariğin üretiminin 4-5 gün gibi uzun ve zahmetli bir süreç aldığı düşünüldüğünde fiyat hiç de yüksek değildir. Haydar usta, mesleği yaşatan son usta olmasına rağmen kendisine destek verilmediğine ve sabit getirili bir işi olmadığına çok üzülmemektedir. Yılda sadece 2,5 aylık kurs haricinde sabit bir getirisi olmayan, yatırılan 2,5 aylık sigorta nedeniyle yeşil kart bile çıkartamadığını söyleyen Haydar usta, destek görmediği için mesleği bırakmayı düşünmektedir. Haydar usta, atölyesinin bulunduğu İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nde taşeron temizlik işçisi olmak için başvurduğunu, ancak bu isteğinin kabul görmediğini belirtmiştir. Haydar usta şöyle der; "hem temizliğimi yaparım, hem de hariğimi!". Ustanın bu durumu düşünüldüğünde harik sanatının geleceğinin pek de parlak olmadığı görülmektedir.

Fotoğraf 15. Harik Ustası Haydar Yılmaz'ın Yaptığı Harikler
(Haydar Yılmaz Arşivinden, 2018)

Yörede yapılan araştırmalarda halktan edinilen bilgilere göre, günümüzde harik kullanımı oldukça azalmış, halk oyunları ekipleri haricinde kullanan pek kalmamıştır. Üretilen hariklerin %90'ı halk oyunları ekipleri tarafından, %10'u ise romatizma ve mantar gibi rahatsızlıkları olan kişiler tarafından satın alınmaktadır. Meslek, ancak verilen kısa süreli kurslarla yaşatılmaya çalışılmaktadır. Bu da ne yazık ki yeterli değildir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Geçmişten günümüze insanların en temel ihtiyaçlarının başında giysi gelmiştir. Giysinin tamamlayıcı parçası olan ayakkabılar, eski çağlarda sadece ayakları dış etkilerden korumak için kullanılırken günümüzde Türk el sanatının önemli bir dalı haline gelmiştir. Geçmişte Anadolu'nun hemen hemen her yöresinde el yapımı ayakkabı üretilmiş ancak birçoğu bilim ve teknolojinin gelişmesi, yaşam koşullarının değişmesi, moda olgusu gibi nedenlerle günümüzde yok olmuş ya da yok olmak üzeredir. Bu teknolojik gelişmelerden Bitlis'in geleneksel ayakkabısı harikte nasibini almıştır.

Harik, geçmişte hem yaz hem kış aylarında yöre halkı tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Hariğin hammaddesi olan kendir ve keçi kılı su ile temas ettiğinde şiştiği için içine çok fazla su almaz. Bu nedenle ayakkabının olmadığı dönemlerde kış aylarında harik kullanılmıştır. Modern ayakkabıların çıkmasıyla birlikte hariğin kış aylarında kullanım fonksiyonelliği kalmamıştır. Harik, yaz aylarında ayağı serin tuttuğu ve ayaktaki mantar ve romatizmalara iyi geldiği için günümüzde yörede az sayıda insan tarafından hâlâ kullanılmaktadır. Bitlis'te harik yapımının ne zaman başladığına dair herhangi bir belge olmamasına rağmen, harik ustası 600 yıldan beri yapıldığını belirtmiştir. Tamamen el işçiliği ile yapılan hariğin hiçbir yapım aşamasında makine kullanılmamaktadır. Yumak halinde alınan

kendirin eklere ayrılması, ardından da el makinesi denilen bir aletle eğilerek iplik haline getirilmesi, hariğin tabanının ve üst örgüsünün oluşturulması çok zorlu bir çalışmayla yapılabilmektedir. Üstelik kendirin çok fazla toz yaptığı düşünülürken çalışma şartları daha da ağırlaşmaktadır. Bu zor çalışma şartlarına bir de üretilen ürünlerin pazarlama sorununu eklediğimizde bu mesleği sürdüreceği bireyler bulmak imkânsız bir hal almıştır. Bu nedenle olmalı ki Bitlis'te harik ustası olan sadece bir kişi kalmıştır. Haydar Yılmaz, Bitlis'te son harik ustasıdır. Haydar usta bu sanatı, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü bünyesinde kendisine tahsis edilen küçük bir atölyede yaşatmaya çalışmaktadır.

Bitlis merkezde bulunan Bisad Sanat Merkezi dâhilinde Kalkınma Bakanlığı Sosyal Destek Programı (SODES) kapsamında yapılan bir proje ile 2015 Eylül ayında tiyatro, halk oyunları, ebru, müzik, resim ve harik kursları açmıştır. 2016 ve 2017 yılları arasında da harik kursları açılmıştır. Harik ustası Haydar Yılmaz günümüzde Bitlis Bisad Sanat Merkezi ve Kültür Merkezinde yöre halkına kurs vermektedir.

Bitlis'in unutulmaya yüz tutmuş bir kültürü olan harik yapımıcılığının sürdürülebilirliğinin önündeki en önemli engel mesleği öğrenecek çırak bulunamayışı ve ürünlerin pazarlanamayışıdır. Üretilen harikleri genellikle halk oyunları ekipleri kullanmakta, halktan pek rağbet görülmemektedir. Meslekte çalışacak kişi bulunsa bile pazarlama olanakları geliştirilmeden mesleğin sürdürülebilirliği pek mümkün görülmemektedir. Bu nedenle diğer el sanatı ürünlerinde olduğu gibi harik sanatında da pazarlama sorununun çözülmesi gerekmektedir. Ayrıca Türk kültür mirasının önemli parçalarından olan geleneksel ayakkabıcılığın yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılabilmesi için ustalara destek sağlanması, üniversitelerin ilgili bölümlerinde ve Halk Eğitim Merkezlerinde bu kültürel mirasın daha etkin bir şekilde tanıtılması ve öğrencilere öğretilmesi önem arz etmektedir. Harik ile birlikte yörenin tüm el sanatlarının tanıtımı yapılarak halk bilinçlendirilmeli, kültür varlıklarımızın korunması sağlanmalıdır. Harik kullanımının romatizmal hastalıklara ve mantar rahatsızlıklarına iyi geldiğine dair halk nezdinde olan bilginin bilimsel çalışmalarda teyit edilmesi, bu hastalıklara faydalı olduğu kanıtlanırsa da ilgililer tarafından hastalara tavsiye edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Akalın, Sami, Yılgör, Asuman ve Nezihe Seyhan, *Ayakkabıcılık Terimleri Sözlüğü*, 1. Basım, Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 1993.

Balcı, Mehtap, *Proje Bitlis*, Ekbil Matbaacılık, 2007.

Çelik, Neslihan, "Anadolu'nun Geleneksel Ayakkabı Formlarından Günümüz Tasarım Anlayışına Ayakkabı Kültürü", Mimar Sinan Güzel Sanatlar

Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.

Çetin, Çulpan Zaripova, "Kazan Tatarlarında Giyim-Kuşam Kültürü", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 1, Sayı:2, 2008: 72-82.

Dönmez, Fatma Öztürk, "Antik Dönem Mısır Kıyafetleri ve Taçları", Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Akademik Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi, Sayı: 3, 2017: 10-21.

Gökce, Bilcan, "Urartu Giyim Kuşamına Sosyo-Kültürel Bir Bakış", Tarih İncelemeleri Dergisi XXXI/2, 2016: 421-444.

Haydar Yılmaz ile sözlü görüşme, 9 Şubat 2018, Yaş: 37, Harik Ustası, Bitlis.

İmre, H. Meryem, "Tarihsel Gelişim İçerisinde İnsan, Moda, Ayakkabı İlişkisi", International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS), Volume: 2, Issue: 1, 2016: 189-204.

Kartal, Zerrin ve Filiz Nurhan ÖLMEZ, *Isparta Yöresel Kadın Giysileri*, T.C.Isparta Valiliği İl Kültür ve Turizm Müd. Yayınları:11,1.Basım, Şubat 2014.

Kastan, Cengiz, *Ayakkabı Teknolojisi*, Konya, 2007.

Kayabaşı, Nuran ve Melda Özdemir, "Geçmişten Günümüze El Yapımı Ayakkabılar", *Milli Folklor Uluslararası Halk Bilimi Dergisi*, Cilt: 8, Yıl: 16, Sayı: 62, Yaz, 2004: 39-48.

Kırtunç, Erkan, "Ayakkabı Deyip Geçmeyelim", *Kültür ve Sanat Dergisi*. (3), 1989: 67-69.

Koçu, Reşat Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, (2. Basım), Güncel Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Kuru, Songül ve Candan Paksoy, "Anadolu'da Ayakkabı ve Cumhuriyet Dönemi Ayakkabı Kültürü", 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 10-15.09.2007, II. Cilt, Ankara, 2008:821-836.

Salman, Fikri "Bitlis Geleneksel Giysileri", I. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 08-10 Eylül 2014, T.C. Van Valiliği İl Özel İdaresi, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 2006: 333-339.

Savaş, S., "Harik'a Zanaat" Star Pazar Gazetesi, İstanbul, 2005.

Serdar, Mehmet Törehan, *Rüyalar Şehri Bitlis*, Bitlis, Bitlis Valiliği Yayınları No:7, 2000.

Somçağ, Hatice ve Nurettin Akçakale, "Yün liflerinden Keçeleştirme Yöntemi İle Ayakkabı Yapımı", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 9, 2016: 212-226.

Türkoğlu, Sabahattin, *Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam*, Atılım Basım San. A. Ş, İstanbul, 2002.